

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора історичних наук, професора
Комарніцького О. Б. на дисертацію Гечі Олени Анатоліївни «Револуції,
політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. в житті
єврейських громад Правобережної України:
колективний та персональний виміри», поданої на здобуття
наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні
науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія**

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу впродовж останніх 30 років, зокрема, здобуття Україною незалежності, процеси демократизації громадського життя, відродження національної культури призвели до посилення в суспільстві інтересу до історії, відкрили сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення досвіду державотворення.

У цьому відношенні ХХ ст., яке вчені з Інституту історії України НАН України, доктори історичних наук, професори Кульчицький С. В. та Якубова Л. Д. за аналогом «довгого ХІХ століття» пропонують називати «довгим ХХ століттям», залишило чимало не з'ясованих проблем, які потребують свого вивчення. Наприклад, незважаючи на низку публікацій благодатним для вивчення є період Української революції 1917-1921 рр. Він значною мірою визначив подальшу долю українського народу. Українська революція, незважаючи на те, що так і не досягла своєї головної мети – утвердження державної незалежності України, прискорила перетворення українського етносу на модерну політичну націю. Револуційні події 1917-1921 рр. Ї сьогодні привертають увагу державних діячів, політиків, науковців, усіх небайдужих до національної минувшини, своєю складністю, динамізмом та драматизмом перебігу подій, досвідом здобутків і помилок державотворення.

З проголошенням державної незалежності України для істориків відкрилися нові перспективи у вивченні трагічних для українського народу 1920-1930-х рр. Цей період є доволі неоднозначним. З одного боку, очевидними є досягнення в індустріалізації народного господарства, у галузі науки і культури. Водночас, маємо пам'ятати, яку ціну заплатили українці за соціально-економічні і культурні перетворення: це і масові знищення корінного українського населення з ознаками етнічної чистки через голодомори 1921-1923 і 1932-1933 рр., це і політичні репресії, це і насильницька суцільна колективізація, тотальна атеїзація населення тощо.

Гуманітарною катастрофою, яку важко досягнути у всіх вимірах, було масове винищення євреїв у роки Другої світової війни. Голокост науковці почали систематично досліджувати лише у 1990-х рр., через півстоліття від тогочасних подій. Нині ця проблематика перебуває у фокусі наукового і суспільно-політичного дискурсу, що, з одного боку, стимулює її всебічне осмислення, а з іншого – наражає на численні спроби політизації і

конфронтації. Зазначені напрямки стали наріжними для Гечі Олени Анатоліївни, яка підготувала дисертаційне дослідження, присвячене місцю революцій (1905-1907 рр., 1917-1920 рр.), політичних трансформацій та двох світових війн у житті єврейських громад Правобережної України. Вона підійшла до цих проблем новаторськи, поклавши в основу дослідження колективний та персональний виміри, звернувши увагу на місце людини в означених процесах. Ці складові дають змогу зробити висновки про актуальність та важливість дослідження.

У дисертації в світлі сучасних методологічних і концептуальних підходів уперше в українській історіографії комплексно проаналізовано політико-правове, соціально-економічне становище та культурне життя єврейських громад Правобережної України крізь призму персональних життєвих досвідів і стратегій поведінки та виживання в умовах терору та воєн. Дисертантка аргументовано вказує, що за такого підходу з поля зору дослідників випало чимало нез'ясованих питань.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідницької теми «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в XVIII – на початку XXI ст. – соціально-економічні, культурно-освітні, націодержавотворчі аспекти» (реєстраційний номер № 03У008523), яка реалізовується на кафедрі історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Запропонована структура дисертації певною мірою раціональна. Це вступ, чотири розділи (11 підрозділів), список використаних джерел і літератури (494 позиції). Загальний обсяг дисертації 269 сторінок, з яких – 190 сторінок основного тексту.

У вступі кваліфіковано викладено основні засади кваліфікаційної роботи: актуальність, зв'язок з науковими програмами і планами, мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження, методологічна основа, територіальні і хронологічні межі, наукова новизна основних результатів наукового пошуку, їхнє практичне значення, апробація дослідження, особистий внесок здобувача у розробку зазначеної теми.

У першому розділі – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» – дисертантка запропонувала увесь корпус публікацій, у яких тим чи іншим чином аналізуються питання становища правобережних єврейських громад у першій половині XX ст. Науковий доробок розподіляється на три блоки: 1) праці радянських вчених; 2) науковий доробок сучасних українських науковців та дослідження, опубліковані за кордоном вченими української діаспори; 3) праці іноземних вчених.

Потрібно віддати належне дисертантці, яка достатньо критично, аргументовано, зробила історіографічний огляд, проаналізувала праці вітчизняних і закордонних науковців, ввела у науковий обіг праці авторів, на які не звернули увагу попередники. Зокрема, маловідомою є праця Л. Зінгера «Еврейское население в Советском Союзе: статистико-экономическое обозрение», у якій подано широкий спектр демографічних, соціально-

економічних та інших особливостей єврейських громад. Позитивним аспектом був поділ літератури на декілька тематично-хронологічних груп, що полегшило виявлення загальних тенденцій у межах кожної окремої груп та допомогло авторці під час аналізу наукових праць. Загалом, О. А. Геча кваліфіковано проаналізувала доробок попередників, що дозволило їй зробити вмотивований висновок щодо відсутності комплексної узагальнюючої роботи із зазначеної проблеми.

Дослідження виконувалося на значній джерельній базі, яку складають, як вже зазначалося 494 назв джерел і літератури. Використано архівні справи 11 фондів державних архівів: чотирьох центральних (ЦДАК України, ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України), Державних архівів Житомирської і Київської областей. Джерела почерпнуто також на сторінках 59 збірників та окремих опублікованих документів, матеріалів особистого походження, тогочасних періодичних виданнях. Позитивним аспектом є і те, що авторка використала матеріали (его-документи та усноісторичні свідчення) польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», у ході якого було взято інтерв'ю в очевидців масового винищення євреїв, а також в тих, хто представляє покоління постпам'яті, й транслює збережені в родинних історіях. Потрібно віддати належне авторці, яка у вересні-грудні 2020 р. записала інтерв'ю Цив'ї Бараз, Ганни Данилюк, Рози Дубосарської, Валентини Коваленко (доньки Праведників світу), Світлани Муцинмахер, Якова Вайнштейна, які значно розширили та доповнили уявлення про повсякденне життя євреїв під час Другої світової війни. У цьому ж контексті рекомендуємо дисертантці познайомитися із «Чорною книгою», яка побачила світ у 2015 року в Москві під редакцією письменників Василя Гроссмана та Іллі Еренбурга. Вона розповідає про злочинне повсюдне вбивство євреїв німецько-нацистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та в гітлерівських таборах на території Польщі. Написав післямову та уклав примітки до «Чорної книги» Ілля Альтман. Мені вдалося ознайомитися із матеріалом, пов'язаним із Кам'янцем-Подільським та Старою Ушицею. Називається він «Зі свідчень командира шуцманської роти капітана Залого». Документ зберігається в Державному архіві Російської Федерації. У заголовку капітан Залог позначений як «німецький агент», «активний учасник злодіянь німців у Кам'янці-Подільському». Цей капітан керував розстрілами євреїв. Від прочитаного «кров холоде в жилах».

Водночас, дисертантка зазначає, що проведена нею робота не є остаточною, і джерельна база її теми буде постійно розширюватися за рахунок залучення до наукового обігу нових матеріалів. Це безперечно сприятиме проведенню подальших поглиблених наукових розвідок. Звісно, така позиція авторки заслуговує на схвалення.

У другому розділі показано становище єврейських громад Правобережної України у 1914-1921 рр. Підрозділ 2.1 має переважно

допоміжний характер. Авторка цілком свідомо вийшла за хронологічні межі дисертації і показала спосіб життя євреїв містечок Правобережжя у XIX – на початку XX ст., їхні взаємини з іншими етнічними громадами, які взаємодоповнювали та взаємозбагачували власні культури, формуючи цілком унікальну культуру штетлу. Водночас, втручання влади в існуючу систему життєдіяльності цих міст, зарахування євреїв до внутрішніх ворогів, порушило рівновагу і зруйнувало той позитивний мікроклімат, який був у містечках. Такі кроки царської влади підштовхнули єврейську меншину до еміграції і до радикалізації. У підрозділі 2.2. простежено як перманентні змін влад у 1917-1921 рр. вплинули на процеси, які відбувались у містах і містечках Правобережжя. Зокрема, проаналізовано національну політику українських урядів УНР, показано участь представників єврейства у розбудові держави. Ускладнили українсько-єврейські взаємини погроми, до яких мали відношення представники всіх політичних сил та таборів, які діяли у 1917-1921 рр. Такі дії вчергове підштовхнули євреїв до еміграції. Авторка також наголошує, що «крім еміграції існував ще один шлях розв'язання проблем. Йшлося про визнання та прийняття радянської влади і нових правил життя. Євреї активно почали поповнювати лави робітничого класу, більш освічені ставали співробітниками партійних та державних установ, медичних, культурних та освітніх закладів». На її думку, саме погромництво підштовхнуло єврейство на підтримку більшовицької влади. Вважаємо, що така думка є суб'єктивною, оскільки ще до єврейських погромів серед членів РСДРП (б) значною була частка євреїв.

У третьому розділі показано становище єврейства радянської України у міжвоєнний період. Зокрема, показано такі позитивні аспекти як поява національних шкіл, театрів, розквіт літератури на їдиш та івриті, вихід у світ національних періодичних видань, жіноча емансипація, діяльність єврейської світської культурно-просвітницької організації «Культур-ліга» тощо, що було результатом проведення політики коренізації. У цьому розділі дисертантка зазначає, що у 1920-ті – на початку 1930-х рр. частина євреїв емігрували. Вона визначає особисті мотиви еміграційних настроїв у середовищі єврейської громади, а також зовнішні чинники цього явища, висвітлює діяльність міжнародних структур з організації переселення євреїв. Йдеться також про репресивні дії радянської влади стосовно окремих представників нацменшини, насамперед щодо творчої, технічної та наукової інтелігенції. Дисертантка справедливо зауважує, що «не зафіксовано окремого документу, який би передбачав репресивні заходи відносно євреїв, як наприклад, щодо поляків, німців, та інших етнічних груп, але належність до цієї національності на той час сама по собі уже була певною загрозою».

Заключний, четвертий розділ, знайомить наукову громадськість із трагічними подіями Голокосту. Цей розділ значною мірою є новаторським, оскільки авторка вперше показала ці трагічні події через жіночий, чоловічий і дитячий персональний досвід. Щодо першого, то жінки були фактично безправними та були під постійною загрозою бути об'єктом насильства.

Чоловічий досвід, на думку дисертантки, був субстантивно виразнішим – кількість моделей поведінки була більшою: «чоловіки несли військову службу в Червоної армії, були евакуйованими у тилі райони СРСР, перебували у військовому полоні чи в ув'язненні в концтаборах, брали участь у русі Опору, в окремих випадках пережили нацистський та румунський окупаційні режими, а також ставали колаборантами». На жахливу буденність війни для дітей, яким вдавалося врятуватись, перетворилось втрата батьків та сирітство з усіма наслідками.

Висновки до дисертації аргументовані, науково достовірні та сформульовані відповідно до завдань дослідження, підсумовують його результати та спираються на достатньо глибоке знання предмету дослідження, підкріплюються відповідним фактичним матеріалом. Не викликає сумнівів практичне значення одержаних результатів дослідження, які можуть бути використані для написання підручників з новітньої історії України, монографій, статей, присвячених відповідній тематиці, під час розроблення і викладання шкільного та університетського курсів вітчизняної історії.

Робота пройшла достатню апробацію на 25 науково-практичних конференціях різного рівня. Її основний зміст та висновки викладено в 10 публікаціях.

Загалом віддаючи належне позитивним здобуткам і висновкам дисертаційної роботи, вважаємо за необхідне звернути увагу на питання, які потребують певних уточнень, зауважень та дискусій.

1. В актуальності роботи зазначається, що євреї переважно проживали у містечках (штетлах). За нашими даними штетлами називали і невеликі міста, а не лише містечка. Крім того, значні єврейські громади знаходилися і в містах. Дисертантка помилково до категорії містечок відносить також губернський центр Житомир, повітові центри Бердичів, Умань, Ізяслав. У цьому ж контексті зауважимо, що авторка наслідує єврейських істориків і вживає поняття «єврейське містечко». Насправді, містечка були українськими, у яких значними були єврейські громади.

2. У словосполученні «Радянська Україна» перше слово слід вживати з малої букви. У тексті роботи варто уніфікувати поняття «осіб» і «чоловік» (калька з російської мови «человек»). На с. 193 згадується Хмельниччина. Станом на 1943 р. такої географічної назви не існувало. На той час була Кам'янець-Подільська область, а Хмельницька область з'явилася у 1954 р.

3. У висновках до підрозділу 1.2 необхідно було вказати, що досліджено вченими, а що потребує додаткового вивчення.

4. Робота значно виграла б, якби дисертантка використала архівні фонди Державних архівів Хмельницької і Черкаської областей. Це є важливо, з огляду на те, що третій розділ переважно стосується Волині і, водночас, обмаль даних про становище подільських і київських євреїв. Нині аббревіатура ДАЖО не вживається (правильно зазначати Держархів

Житомирської обл.). На позначення Інтернет-джерел поняття «Режим доступу» замінено на URL.

5. З'ясовуючи причини єврейських погромів початку ХХ ст., авторка дещо однобоко зазначає, що вони були спровоковані економічною кризою і поразкою Росії у війні з Японією. Вважаємо, що доцільно було б поглянути на проблему з іншої сторони. Бодай декількома абзацами необхідно було показати становище у містечках української громади, яка проживала на околицях цих населених пунктів і вбачала у євреях, що мешкали у центральній частині містечка (гетто), експлуататорів. Такий дивовижний симбіоз українців і євреїв спричинив значною мірою погроми не лише на початку ХХ ст., але й у 1917-1920 рр. У висновках до підрозділу 2.2 дисертантка не зовсім виважено підходить до визначення того, хто винний у вчиненні погромів у добу Директорії, перекладаючи вину переважно на українську владу, хоча у тексті підрозділу йдеться і про білогвардійців, які вчиняли найбільш кровопролитні погроми, і більшовиків.

6. У підрозділі 2.2 наводиться низку фактів про співпрацю українців і євреїв у роки Української революції 1917-1920 рр., зокрема йдеться про прийняття Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію для національних меншин і фактично де-юре останні отримали можливість створити власну національно-персональну автономію. Євреї, на відміну від поляків і росіян, цим правом скористалися. Натомість, авторка мала б вказати, що євреї не завжди підтримували українську владу. Всупереч домовленостям представники «Бунду» голосували проти IV Універсалу, який проголошував незалежність УНР, а представники партії «Поалей-Ціон» утрималися.

7. У третьому розділі варто було б хоча б конспективно показати як Голодомори 1921-1923, 1932-1933 рр. позначилися на становищі пересічного єврея. Такі дані ми зустрічаємо у четвертому розділі, де визначаються причини чому частина євреїв прихильно зустріла прихід на терени України німців, які розглядалися як визволителі від більшовицького режиму.

8. Дисертантка на с. 179 зазначає, що автори спогадів не оминають і складні питання колаборації. Щоправда, жодного факту вона так і не наводить. Цікаво було б дізнатися чи є дані про співпрацю євреїв із нацистами. У цьому ж розділі розповідається про участь євреїв у партизанському русі. Тут варто було уточнити: вони були радянськими партизанами чи воювали в оунівських партизанських загонах.

9. До кожного розділу потрібні загальні висновки із чітким їх зазначенням (наприклад «Висновки до розділу II»).

Висловлені зауваження мають переважно рекомендаційний характер і принципово не змінюють загальну позитивну оцінку кваліфікаційної праці, яка виконана на належному фаховому рівні. Дисертація Гечі Олени Анатоліївни «Революції, політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. в житті єврейських громад Правобережної України: колективний та персональний виміри» є самостійним, оригінальним дослідженням

актуальної в науковому та суспільному сенсах теми і відповідає спеціальності 032 – Історія та археологія, галузь знань 03 – Гуманітарні науки та профілю спеціалізованої вченої ради. За науково-теоретичним рівнем, новизною постановки та вирішення завдань, обґрунтованістю основних положень висновків та узагальнень дисертація відповідає вимогам наказу МОН України №40 від 12 січня 2017 р. та постанов Кабінету Міністрів України №167 від 6 березня 2019 р. «Про порядок проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», №283 від 3 квітня 2019 р. «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. №261» і №979 від 21 жовтня 2020 р. «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 27 липня 2016 р. №567 і від 6 березня 2019 року №167», а її автор, Геча Олена Анатоліївна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ

